

סרגיי פנקייב, נולד באודסה, האימפריה הרוסית, 1886-1979
זאבים יושבים בעץ, 1964
צבעי־שמן על בד, 45 x 55 ס"מ
מוזיאון פרויד לונדון: מתנת גברת וד"ר אלכסנדר
גרינשטיין, 2001

לבקר מחדש בחלומו של 'איש הזאבים'

יורם אינספקטור

לפני כ־135 שנה, בשנת 1890, בבית גדול השוכן בלב אחוזה רחבת־ידיים, לא הרחק מהעיר אודסה, חלם ילד קטן כבן ארבע, סרגיי פנקייב שמו, חלום. כך תיאר בבגרותו את החלום ואת החוויה והרשמים שהוא הותיר בו:

"חלמתי שהינה זה לילה, ואני שוכב במיטתי (מעבר לחלון שמול המיטה עמדה שורה ארוכה של עצי אגוז עתיקים. אני יודע שחלמתי את החלום בליל חורף). לפתע נפתח החלון מעצמו, ובעֻתה אחזה בי למראה כמה זאבים לבנים, שישה או שבעה, שישבו להם על ענפי עץ האגוז הגדול שעמד מול חלוני. הזאבים היו די לבנים ונראו יותר כמו שועלים או כלבי רועים, משום שהזנבות שלהם היו גדולים כמו של שועלים אך אוזניהם היו זקופות כפי שכלבים זוקפים את אוזניהם כשהם מקשיבים לדבר־מה. חשתי אימה, הרגשתי שהינה, הזאבים הללו עומדים לטרוף אותי, והתעוררתי מהחלום בצעקה [...] הפעולה היחידה שהתרחשה בחלום היתה פתיחתו של החלון, שכן הזאבים ישבו בדממה, לא נעו ולא זעו, על ענפי העץ מימין ומשמאל לגזע, והתבוננו בי. נדמה היה לי שהם ממקדים את כל תשומת ליבם אך ורק בי".[1]

ברבות השנים הפך חלום זה משמעותי מאוד עבור פנקייב, ובנוסף לכתיבת תיאורו הוא גם צייר אותו בצבע וברישומי עיפרון.

אמר רב חסדא: "חלמא דלא מפשר כאגרתא דלא מקריא" – חלום שלא פורש הוא כאגרת שלא נקראה (תלמוד בבלי, ברכות נה, א). כיום, יסכימו כנראה מרבית העוסקים בפסיכואנליזה ובפסיכותרפיה על כך שפרשנותו של חלום תושפע במידה רבה מן האופן שבו תֻקרא ה"איגרת". קריאה של חלום תושפע מבית מדרשם ומשנתם של המטפלים, מהכשרתם ומהשקפתם, ולא פחות – גם מהאירועים שעיצבו את ילדותם וחייהם הייחודים שלהם עצמם. זה המקרה גם של "רופא הנפש" הראשון, שלו הקריא פנקייב את ה"איגרת" שקיבל מנפשו בילדותו המוקדמת. היה זה לא אחר מאבי הפסיכואנליזה, זיגמונד פרויד, שטיפל בפנקייב 50 דקות ביום, שישה ימים בשבוע, במשך ארבע שנים רצופות, מפברואר 1910 ועד יולי 1914, ובהמשך גם ב־1919. פרויד הוא שכינה לראשונה את פנקייב 'איש הזאבים', תואר שנשא בגאווה מאז ובמשך כל חייו הארוכים.

קריאתו המעמיקה והמדוקדקת של פרויד בפרטי הפרטים של החלום – המשתרעת על פני כעשרים עמודי תיאור מקרה ואינה מותירה אף אבן לא הפוכה – הובילה אותו להסיק בפסקנות שהזאב שממנו פחד פנקייב בילדותו "היה ללא כל ספק אביו". כמו כן, קבע פרויד, החלום הוא עיבוד של חוויית ילדות של פנקייב כעֵד ל"סצנה הפרימארית" (הראשונית). במינוח זה הוא התכוון לחוויית היחשפותו של ילד למראה הוריו בעת משגל מיני. בתיאור המקרה המפורסם שלו "מן ההיסטוריה של נוירוזת הילדות" כתב פרויד שהזאבים הם גם המטופל המביט בסצנה הפרימארית. הפסיביות שלהם לדעתו היא גם מנגנון היפוך – היפוך לתנועה המתמדת של הוריו בעת המשגל המיני. את לובן הזאבים קשר פרויד ללובן הסדינים של מיטת ההורים. ובהמשך לקו פרשני זה, העץ שעליו יושבים הזאבים היה בעיניו מקום שאפשר להביט ממנו בהיחבא ומגבוה באובייקט ארוטי, סימן ל'סקופופיליה' – מציצנות מינית.[2]

אחד הסדקים בפרשנותו ההדוקה של פרויד לחלומו של פנקייב הוא שפנקייב עצמו לא הסכים להּ! בסדרת ראיונות, שאוגדו לספר בשם איש הזאבים – שישים שנה מאוחר יותר, שיחות עם מטופלו של פרויד, אמר פנקייב לעיתונאית האוסטרית קתרין אובהולזר: "פרויד מייחס הכול ל'סצנה הפרימארית', אבל הסצנה הזאת אינה מופיעה בחלום שלי. כשהוא מפרש את הזאבים הלבנים ככותנות הלילה הלבנות של הוריי או כסדינים שעל המיטה שלהם [...] זה לדעתי [...] מאוד מופרך [...] כל העניין הזה מאוד לא סביר, כי ברוסיה הילדים ישנים בחדרה של האומנת ולא בחדר השינה של הוריהם [...] מעולם לא הצלחתי להיזכר בסצנה כזאת".

אובהולזר הקשתה: "יהיו שיאמרו שההתנגדות שלך לפרשנות של פרויד היא כה עמוקה וממושכת, עד כי אולי אינך רוצה לזכור את האירוע הזה?"

ופנקייב השיב: "ובכן, זו תהיה רק הנחה, היפותזה, הלוא כן? זו אינה הוכחה. אני כן זוכר שאחותי היתה תוקפנית, התנהגה כלפיי באופן מיני שאינו תואם, וניסתה לפתות אותי. זה היה מאוד משמעותי בילדותי, הייתי קטן מאוד כשזה אירע".[3]

תשובתו של פנקייב היא תזכורת חיונית לחשיבותה של הענווה הנדרשת מן העוסקים במסתרי הנפש והחלום, אחד מתוצריה הפלאיים. היא תזכורת לכך שכל מה שנגיד כמטפלים על חלום הוא, כדברי פנקייב, הנחה, היפותזה, לא עובדה! היא גם מחדדת את ההבנה שבראש ובראשונה על המטפל ליצור מרחב שבו יוכל כל מטופל או מטופלת לקרוא קודם כול בדרכם שלהם את האגרות הנשלחות אליהם מנפשותיהם; כך, מתוך דיאלוג פתוח וגמיש בין המטפל והמטופל, יירקם הפירוש לחלום באופן אורגני, ספונטני ואותנטי. הפירוש הנכון יהיה זה ש"יעשה קליק", שיישמע נכון למטופל, שאת נפשו, ריפויה וצמיחתה אמור המטפל לשרת מעל לכול, ובוודאי מעל לתאוריה וההיפותזה שלו. בעניין זה מתח הפסיכיאטר האנגלי אנטוני סטיבנס ביקורת ישירה על פרויד: "פרויד לא היסס לכפות את הנחותיו התאורטיות על החומר הקליני. התאוריה שלו לגבי הנוירוזה היתה זקוקה ל'סצנה פרימארית', כדי לספק טראומה מינית שתוכל להסביר את התסמינים של פנקייב, ופרויד מצא אותה בחלום שזכר סרגיי פנקייב מגיל ארבע. הפשר שהעניק פרויד לחלום הזה הוא דוגמה לקלות שבה המציא פנטזיות אטיולוגיות שהתבססו על חוויות הילדות שלו עצמו ולא על אלו של המטופל שלו".[4]

אחת מהנחות היסוד של פרויד היתה שהחלום מסווה תוכן הקשור במשאלות של הדחפים המיניים והתוקפניים של החולם, כדי לשמור על שנתו. בכל חלום, על פי פרויד, קיים תוכן גלוי ותוכן חבוי; טיפול באמצעות שיטת "האסוציאציות החופשיות" יחשוף אט אט את התוכן החבוי.

הפסיכיאטר השווייצי קארל גוסטב יונג חלק על השערה זו של פרויד וטען ש"החלומות אינם מטעים, אינם משקרים, אינם מעוותים ואינם מסווים. הם מצהירים בתום לב על מה שהם ועל כוונתם [...] הם מנסים לבטא דבר־מה שהאגו אינו יודע ואיננו מבין".[5] לדבריו, "תמונת החלום הגלויה היא החלום עצמו, והיא נושאת את כל משמעות החלום. אם מצאתי סוכר בשתן שלי, הרי שזהו סוכר ולא 'מסווה לחלבון'. מה שפרויד מכנה 'התוכן הגלוי, החזית, של החלום' הוא למעשה חוסר הבהירות והערפול של החלום, ההשלכה של חוסר ההבנה שלנו אותו. אנו אומרים שלחלום יש חזית מסווה, כי בעצם איננו מסוגלים לראות בעדה. מוטב שנאמר שאנו עוסקים ברבר־מה הדומה לטקסט שאינו ניתן לפענוח, ולא בגלל החזית שלו – לטקסט אין חזית מסווה – אלא מכיוון שאיננו מסוגלים לקרוא אותו. הדרך הטובה ביותר להבין את פשרו היא להבין את ההקשר שלו. אסוציאציות חופשיות לא יובילו אותי לשום מקום – הן קרוב לוודאי תחשופנה את הקומפלקסים שלי, אך לשם כך אינני זקוק לחלום. כדי להבין את משמעותו של חלום, עליי להיצמד ככל האפשר לתמונות ולדימויים שהופיעו בו. כל פירוש הוא השערה, ניסיון לקרוא טקסט לא ידוע".[6]

כשהתבוננתי באריכות בתמונת החלום של 'איש הזאבים', ניסיתי, כפי שהמליץ יונג, להיצמד ככל האפשר לדימויים העולים מתוכו – הזאבים, העץ, השלג, השמיים – לחוש אותם ולא לפרשם.

ארטמיס כפותניה תרון (הגברת של חיות הפרא) על ידית הידריה (כד מים)
לקוניה, יוון, התקופה הארכאית, 560 לפני הספירה בקירוב
ברונזה, 21.6 x 14 ס"מ
עיזבון נורברט שימל, ניו־יורק, לידידי מוזיאון ישראל בארה"ב
91.71.315

חוויתי את העץ השחור חסר העלים כדבר־מה גדול מהחיים העומד לחבקני, לעטוף אותי, אולי אף לבלוע אותי. חשבתי על 'האם הגדולה', ופתחתי את הספר האם הגדולה – אנליזה של ארכיטיפ, שכתב אריך נוימן, ממשיך דרכו של יונג בישראל (נוימן הקדיש את הספר ליונג לכבוד יום־הולדתו ה־80). פניתי לאינדקס כדי לבדוק מה נכתב על הזאב, והוא הפנה אותי לפרק 14, שכותרתו "הגברת של חיות הפרא". התמונות כאן מימין, שהופיעו בספר של נוימן, מציגות את התיאורים שלה בפיסול וציור בתרבות החומרית של יוון העתיקה.

הופתעתי מהדמיון הרב שבין העץ והזאבים בחלומו של פנקייב ובין הדימוי של האלה הקדומה שחיות פרא סובבות אותה ונישאות על ידיה.

אריך נוימן בספרו: "היבט נוסף של האלה הגדולה הוא הקשר שלה עם עולם החיות. בשלב המטריארכלי של התפתחות האנושות סגדו לה כ'גברת של חיות הפרא' מהודו ועד לים התיכון, במסופוטמיה, מצרים ואפריקה".[7]

דימוי "הגברת של חיות הפרא" הוא דימוי ארכיטיפלי. "הארכיטיפים", כותבת הפסיכולוגית היונגיאנית שרה שליו בספרה חלום והחלמה, "הם התבניות הראשונות המוטבעות בנפש האנושית [...] כל הארכיטיפים הם פרדוקסליים, כלומר דו־קוטביים, יש בהם פן חיובי ופן שלילי. הם מודיעים על קיומם באמצעות הדימויים הסמליים המוקרנים על מסך התודעה בחלומות ובדרכים אחרות".[8]

האמנית האמריקנית באפי ג'ונסון הקדישה ב־1994 ספר שלם לחקירת דמותה – הגברת של חיות הפרא, האלה והחיות המקודשות שלה.[9] אחת החיות, שיוחד לה פרק בספר, היא הכלב, הקשור כמובן גם לזאב. כזכור, בתיאור החלום כתב פנקייב שהזאבים על העץ דמו גם לכלבי רועים. ג'ונסון מציינת שהשם האירי העתיק לכלב הוא "מדרה", מילה שמקורותיה האטימולוגיים משותפים גם למילים הלטיניות "מאטר", "מאטרון", "מאטריקס" ולמילה השומֶרית "מאמה". כל המילים הללו, מדגישה ג'ונסון, קשורות לאם, ומוסיפה שהאלה הגדולה בתרבות האטרוסקית־רומית הלוא היא לוּפָה, האישה הזאבה המניקה את רומולוס ורמוס, מייסדי רומא.

ככל שהמשכתי בחקירתי את תמונת חלומו של פנקייב חשתי בעוצמתו הסימבולית. הסמל, בניגוד לסימן, הוא אחדות של ניגודים או של היבטים. הזאב אפוא אינו רק האב, כפי שקובע פרויד, אלא הוא גם האם. כך גם העץ, כפי שנוימן מדגיש: "העץ, הנושא את פרי החיים, הוא נשי: מזין ומצמיח. עליו, ענפיו וניצניו הם חלק ממנו ותלויים בו. צמרתו מעניקה מקלט לקיני ציפורים, והגזע שלו הוא המְכל ש'בו שוכנת רוחו', כפי שהנשמה שוכנת בגוף. אופיו הנשי של העץ ניכר בכך שהן הצמרת והן הגזע שלו מעניקים ובוראים חיים, כמו לידתו של אדונים מגזע של עץ".[10]

אם כך, אולי היתה זו האלה הגדולה, 'הגברת של חיות הפרא', שביקרה בכבודה ובעצמה בחלומו של פנקייב? ואם אכן כך היה, מדוע זה יופיע דימוי ארכיטיפלי רב־עוצמה של 'האם הגדולה' בחלומו של ילד בן ארבע?

ראשית, לדעתו של יונג, ילדים פתוחים יותר לקלוט ולקבל את "השכבה המיתולוגית של הנפש", שהיא "הלא־מודע הקולקטיבי". הוא כותב: "בחלומות הראשונים של הילדות, אם הצלחנו לזכרם, יופיעו לעיתים קרובות מרכיבים מיתולוגיים מדהימים." כמו כן, מטפלים יונגיאנים בעיקר מהזרם ההתפתחותי של הפסיכולוגיה האנליטית, רואים בהופעתה של 'האם הגדולה', הארכיטיפאלית, בחלומו של ילד פיצוי להעדר או חסך בנוכחות אימהית אישית, דואגת ומכילה. אכן, דימוי 'האם הגדולה' עשוי לספק תמיכה ונחמה, אך יחד עם זאת החשיפה הישירה לעוצמה הבלתי מתָווכת שלה עלולה להיחוות כמפחידה ומאיימת. כך גם חווה זאת פנקייב בן הארבע.

האנליטיקאית היונגיאנית מרה סידולי מסבירה: "האם הפרסונלית, האם בשר ודם, היא המסוגלת לבצע התמרה בחוויותיו הארכיטיפיות של התינוק ולהופכן לחוויות אנושיות הניתנות לעיכול ואינטגרציה כדי שאפשר יהיה להשתמש בהן. אם האם אינה מסוגלת לבצע את התהליך הזה, הנקרא "רוורי" (reverie; מונח שטבע הפסיכואנליטיקאי וילפרד ביון וקשור למילה "חלום"

הגברת של חיות הפרא על הידריה מגרכוויל (פרט)
יוון, 570 לפני הספירה בקירוב
ברונזה, 57.2 x 28.1 x 40.5 ס"מ
המוזיאון ההיסטורי של ברן

ארטמיס כפותניה תרון (הגברת של חיות הפרא) על אמפורה (כלי חרס) בעלת שתי ידיות (פרט)
תבאי, יוון, 680-670 לפני הספירה
טרקוטה, גובה: 86 ס"מ
המוזיאון הארכאולוגי הלאומי, אתונה

בצרפתית) עבור התינוק שלה, יתמלא עולמו הפנימי באֵלים ובמפלצות. האלים יהיו הטוב המוחלט, והמפלצות – הרוע הגמור".[12]

בסקרנותי ללמוד יותר על אימו הפרסונלית של פנקייב, קראתי את האוטוביוגרפיה הקצרה שלו, זיכרונותיו של איש הזאבים. גיליתי שתיאוריו אותה מאששים את ההשערה הזאת: "כיוון שאימי כאישה צעירה היתה כה עסוקה בבריאותה ומודאגת ממנה, לא נותר לה זמן רב עבורנו. אבל כשאחותי או אני היינו חולים, היא היתה הופכת לאחות רחמנייה מסורה מאין כמוה [...] אני זוכר שכילד ייחלתי לפעמים להיות חולה, כדי ליהנות מקרבתה של אימי ומהשגחתה עליי".[13] גם הזאבים בחלומו של פנקייב, כמו האם המסורה שייחל לה, "מיקדו את כל תשומת ליבם בו".

פנקייב, שאובחן באבחנות פסיכיאטריות שונות ומגוונות – "שגעון מאני־דפרסיבי, נוירוזה אובססיבית, הפרעת אישיות נרקיסיסטית, היסטריית חרדה והיפוכונדרייה פראנואידית" – הקפיד להיות מטופל לאורך כל 92 שנות חייו. מלבד פרויד, טיפלו בו גם ד"ר משה וולף, פרופ' אמיל קרפלין, פרופ' ולדימיר בכטרב, פרופ' תאודור זיהן, ד"ר רות מאק ברונזוויק וד"ר קורט אייסלה. הדברים שכתב על כמיהתו לאהבה, לדאגה ולהכלה אימהית נוגעים ללב במיוחד. המענה לכמיהה זו היה אולי המרכיב המשמעותי ביותר עבורו בטיפולים הפסיכואנליטיים, ופרויד, בישיבתו הסבלנית וארוכת השנים למראשות ספת האנליזה של פנקייב, פשוט העניק לו זאת כאם טובה, ושוב, כמו הזאבים האימהיים בחלום, מיקד את כל תשומת ליבו רק בו.

חלומו של 'איש הזאבים' עדיין פתוח לפרשנויות שונות. כך נשמרים חיותו וקסמו. העיסוק בחלומות הוא עיסוק ביסודות של מאגיה וקסם. יונג מגדיר בספר האדום שלו את הקסם כ"ניסיון להפוך דבר מה לא מובן למובן אך לא באופן שלם".[14] ואכן, כל ההסברים למראה הזאבים על העץ עדיין אינם שלמים; וכפי שראינו, גם איש אינו מסוגל להבינו לבדו. היינו זקוקים לפרויד, ליונג ולנוימן כדי להעמיק בפירושו. ולא בכדי נאמר: "הרואה חלום ונפשו עגומה, ילך ויפתרנו בפני שלשה" (תלמוד בבלי, ברכות נה, ב).

1. Muriel Gardiner (ed.), *The Wolf-Man and Sigmund Freud* (London: The Hogarth Press and The Institute of Psycho-Analysis, 1972), p. 173.
2. שם, עמ' 185-191.
3. Karin Obholzer, *The Wolf-Man, Sixty Years Later: Conversations with Freud's Controversial Patient*, trans. Michael Shaw (London: Routledge & Kegan Paul, 1980), pp. 35–37.
4. Anthony Stevens, *An Intelligent Person's Guide to Psychotherapy* (London: Gerald Duckworth & Co, 1998), pp. 32–33.
5. Carl Gustav Jung, "Analytical Psychology and Education" [1946], in *The Collected Works of C.G. Jung* (© 1954 Bollingen Foundation Inc., New York; published by Princeton University Press), vol. 17: Development of Personality, paragraph 189.
6. Idem, "The Practical Use of Dream-Analysis" [1934], *in The Collected Works of C.G.* Jung (op. cit.), vol. 16: The Practice of Psychotherapy, Essays on the Psychology of the Transference and Other Subjects, para. 319.
7. Erich Neumann, *The Great Mother: An Analysis of the Archetype*, trans. Ralph Manheim (London: Routledge & Kegan Paul, 1955), pp. 268–80.
8. שלו שרה, חלום והחלמה, הלא־מודע ותפקידו בתהליכי ריפוי וצמיחה, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2008, עמ' 19-23.
9. Buffie Johnson, *Lady of The Beasts: The Goddess and Her Sacred Animals* (Rochester, Vermont: Inner Traditions, 1994), pp.113–19.
10. Neumann, *The Great Mother*, ראו לעיל הערה 7, עמ' 48-49.
11. Jung, "Analytical Psychology and Education", ראו לעיל הערה 5, פסקה 210.
12. Mara Sidoli, "Oedipus as a Pre-Oedipal Hero," in: *Incest Fantasies and Self-Destructive Acts: Jungian and Post-Jungian Psychotherapy in Adolescence*, ed. M. Sidoli and G. Bovensiepen (New Brunswick, NJ: Transaction, 1995), pp. 43–54.
13. Gardiner, *The Wolf-Man*, ראו לעיל הערה 1, עמ' 9.
14. Carl Gustav Jung, *The Red Book (Liber Novus): A Reader's Edition*, ed. Sonu Shamdasani, trans. Mark Kyburz (New York: W.W. Norton & Co., 2009), p. 404.

ג'ים דיין, אמריקני, נולד ב־1935
חלום איש הזאבים, 1993
תצריב, 149.9 x 110.5 ס"מ
בנדיבות סטודיו ג'ים דיין